

РОЗДІЛ 7

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.57>

УДК 343.2

СОЦІАЛЬНІ ПІДСТАВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ВСТАНОВЛЕНИХ ПРАВИЛ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

Логвін А.,
аспірант другого року навчання
кафедри кримінального права №1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Логвін А. Соціальні підстави кримінальної відповідальності за порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів.

Поширення наркоманії є загрозою як громадському порядку, і громадському здоров'ю. Особи, які перебувають у стані наркотичного сп'яніння, можуть становити небезпеку для себе та для інших людей, тому ж вплив деяких наркотичних речовин на організм призводить до залежності і навіть до смерті. Держава покликана захистити свою населення від поширення цього явища. Одним із способів досягнення цієї мети є кримінально-правовий захист правовідносин, визначених державою як можливі та бажані. Якщо особа вчиняє діяння, що спотворює такі правовідносини, то держава, захищаючи правомірну модель поведінки, що в імперативному порядку дає кримінально-правову оцінку діям цієї особи.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що супроводжують незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних речовин, регульовані законодавством України. Ці суспільні відносини виникають внаслідок вчинення таких діянь: спонукання до споживання наркотичних засобів та психотропних речовин; незаконного культивування рослин, що містять такі речовини; організації або утримання притонів або систематичного надання приміщень для їхнього(наркотичних засобів та психотропних речовин) споживання; незаконної видачі чи підробки рецептів чи інших документів, що дають право на їх отримання.

Питання криміналізації та декриміналізації являє собою специфічну ланку в системі функцій кримінально-правової політики. Воно становить складний механізм, що включає низку послідовних прийнятих рішень і наступних за ними дій, які наприкінці призводять до виникнення підстав для застосування до осіб, винних у вчиненні певних діянь, кримінальної відповідальності або скасування останньої [2, с. 131]. Криміналізація чи декриміналізація діянь детермінується соціальною обумовленістю.

З огляду на багатокомпонентність проблеми та її соціальну поширеність (оскільки є масовою поведінкою певних малих соціальних груп та трансформує навіть соціальну структуру), можна робити висновки, що ефективна протидія такому негативному соціальному явищу як наркоманія та наркозлочинність можлива виключно за комплексного підходу.

Ключові слова: наркоманія, соціальна обумовленість правових норм, зростання наркозлочинності, розкрадання наркотичних засобів

Lohvin A. Social grounds for criminal responsibility for violation of the established rules of drug turnover.

The spread of drug addiction is a danger to both public order and public health. Persons under the influence of drugs can be a danger to themselves and to others, so the effect of some drugs on the body leads to

dependence and even death. The state is called upon to protect its population from the spread of this phenomenon. One of the ways to achieve this goal is the criminal legal protection of legal relations defined by the state as possible and desirable. If a person commits acts that distort such legal relations, then the state, protecting a lawful model of behavior, imperatively gives a criminal legal assessment of the actions of this person.

The object of the research is the social relations accompanying the illegal circulation of narcotic drugs and psychotropic substances, regulated by the legislation of Ukraine. These social relations arise as a result of the following actions: inducement to the consumption of narcotic drugs and psychotropic substances; illegal cultivation of plants containing such substances; organization or maintenance of dens or systematic provision of premises for their (narcotic drugs and psychotropic substances) consumption; illegal issuance or forgery of prescriptions or other documents giving the right to receive them.

The issue of criminalization and decriminalization is a specific link in the system of criminal law policy functions. It constitutes a complex mechanism that includes a series of successive decisions and subsequent actions, which in the end lead to the emergence of grounds for applying to persons guilty of certain actions, criminal liability or the abolition of the latter [2, p. 131]. Criminalization or decriminalization of actions is determined by social conditioning.

Considering the multicomponent nature of the problem and its social prevalence (since it is a mass behavior of certain small social groups and even transforms the social structure), it can be concluded that effective counteraction to such a negative social phenomenon as drug addiction and drug crime is possible only with an integrated approach.

Key words: drug addiction, social conditionality of legal norms, growth of drug crime, theft of narcotic drugs.

Постановка проблеми. За слухним висловом О.І. Коробєєва, кримінальне законодавство можна визнати науково обґрунтованим, якщо воно, по-перше, повністю охоплює коло діянь, кримінально-правова боротьба з якими є доцільною, і, по-друге, своєчасно виключає кримінальну відповідальність за діяння, підстави для криміналізації яких вже відпали [1, с. 12]. З точки зору Ю.Є. Пудовочкіна, коли мова йде про соціальну обумовленість заборони (норми), є сенс перенести міркування у сферу його встановлення – криміналізації та пеналізації для того, щоб виявити умови і критерії, виходячи з яких та чи інша норма буде оцінюватися як соціально обумовлена [3, с. 138].

Виходячи із класичного розуміння злочинність це – невід’ємна, обумовлена внутрішньою і зовнішньою детермінацією еволюційно мінлива схильність людей та їх спільнот до деструктивності у формі кримінальних правопорушень, а також реальні прояви останньої, що піддаються кількісній та якісній інтерпретації [4, с. 36]. Існує безліч точок зору з приводу того, що обумовлює криміналізацію окремих діянь як злочинних. Однак, беззаперечним є факт, що саме соціальна обумовленість впливає на даний процес.

Проблема соціальної обумовленості правових норм, полягає в тому, якою мірою вони відображають вимоги життя, чи відповідають правильному стану речей, чи сприяють подальшому розвитку фактичних суспільних відносин, чи закріплюють саме ті відносини, що мають бути закріплені [5, с. 9].

На думку А.В. Кузнецова, соціальна обумовленість правових норм означає врахування в їх змісті соціально-економічних і політичних умов суспільного життя [6, с. 8]. І. І. Карпець указує, що соціальна обумовленість законодавства полягає у відображенні в ньому динамізму суспільного ладу та його гуманістичної сутності [7, с. 16]. В.Д. Воднік зазначає, що під соціальною обумовленістю права розуміють відповідність, адекватність права суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об’єктивні потреби суспільного життя. Предмет досліджень, що спрямовані на вивчення соціальної обумовленості права, як указує науковець, становлять соціальні чинники неправового характеру, які певною мірою впливають на формування і розвиток права [8, с. 208].

Стан опрацювання. Процес криміналізації суспільного діяння є складним логічно обґрунтованим процесом, який залежить в першу чергу від суспільної необхідності (небезпечності діяння та його наслідків, антисоціальної його спрямованості та, що не мало важливо, державної спроможності забезпечити кримінальне переслідування за вчинення подібного діяння). Для вирішення питання про те, чи є та чи інша кримінально-правова норма соціально обумовленою (тобто, чи відповідає вона суспільним потребам), в науці запропоновано виділяти величезну кількість відповідних обставин. Науковці, що присвятили свої дослідження вказаній проблематиці, пропонували різні переліки названих обставин

та неоднаково іменували їх, використовуючи терміни «умови», «передумови» «критерії», «підстави», «фактори», «чинники» тощо [9, с. 150, 10]. Серед них: Савінова Н. А. Куц В. Кудрявцев В. Н. Кузнецов А. В. Требін М. П., Воднік В. Д., Клімова Г. П. Пашенко О. О. та інші.

Метою статті є дослідження проблеми удосконалення системи протидії незаконному обігу наркотиків та наркоманії з відображенням концептуального розуміння цієї проблеми, дослідження умов та способів запобігання їй на національному рівні.

Виклад основного матеріалу. *Детермінантами будь-якої злочинності* є власне причини, умови і фактори, що здійснюють загальний вплив на злочинність. Причини виражають такий вид детермінації, як виникнення, продукування злочинності. Зв'язок між причиною і злочинністю носить генетичний характер, оскільки причина породжує злочинність як закономірний наслідок.

Умови полегшують, інтенсифікують формування і дію причин. Що стосується факторів, то вони не породжують і не обумовлюють злочинність. Але фактори не можна залишити без уваги, оскільки саме вони відображають певну залежність між злочинністю і цілим рядом соціально значущих явищ (зокрема, статево-вікову структуру населення, алкоголізмом, міграцією, урбанізацією тощо). Ця залежність носить функціональний характер, тобто певному значенню фактора відповідає лише певне значення злочинності.

У соціальній реальності всі названі детермінанти злочинності (причини, умови та фактори) існують в тісному взаємозв'язку та, відповідно, втілюються в єдину криміногенну соціальну ситуацію.

Стосовно криміногенної соціальної ситуації в Україні, то необхідно відзначити, що наркоманія та наркозлочинність є складною проблемою сучасного суспільства, що має соціальний, економічний, правовий, медичний та інші аспекти [11, с. 8].

Так, вперше термін наркотизм зустрічається в М. Н. Гернета, у його роботі «Наркотизм, злочинність і кримінальний закон» [12]. До соціологічного обігу він був введений А. А. Габіані [13], який позначив ним «поширеність і характер споживання наркотичних речовин як соціальне явище» [14, с. 214]. Цей термін широко вживається Я. І. Гілінським для позначення цього ж явища (споживання і поширення наркотиків) [15]. Термін наркотизм використовував і А. Є. Лічко [16], позначаючи ним вживання наркотиків і відокремлюючи його від наркоманії. Д. В. Колесов і С. В. Турцевич розглядали наркотизм як особливе негативне соціальне явище [17, 18] і визначили його як «соціальне явище, яке охоплює все, що пов'язано з наркогенними речовинами, їх вживанням та його соціальними наслідками» [19, с. 3]. Термін «наркотизм» прижився і в юридичних науках [20, 21, 22, 23, 24, 25], ним позначаються «усі види дій із наркотиками, у тому числі і протиправні» [26, с. 7] і «негативне соціальне явище, сутність якого полягає у долученні до немедичного споживання наркотиків окремих груп населення» [27, с. 53].

Таким чином, наркотизм — це соціальне явище, яке полягає в масовій адиктивній поведінці, котра тягне за собою формування особливих соціальних груп, виникнення особливої субкультури і специфічних соціальних відносин, що призводить до трансформації соціальної структури й утворення нових соціальних інститутів [28, с. 48].

Так, вирішальним фактором віднесення діяння до категорії злочинів виступає його *суспільна небезпека та антисоціальна сутність*, як властивість певних активних дій з боку індивідів. Суспільна небезпека порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів полягає в злочинних наслідках, які виражаються в прямому порушенні соціальних можливостей, в обмеженні можливості держави щодо забезпечення порядку обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і їх податків, і в силу цього – порушення суспільних відносин, що забезпечують нормальні умови функціонування системи охорони здоров'я населення [29, с. 12].

При врахуванні суспільної небезпечності слід враховувати перш за все *спрямованість діяння на об'єкти*, що охороняються законом, соціальні цінності і заподіяну ним шкоду. Так, об'єкт відображає внутрішній зміст і соціальну сутність злочину, оскільки він обумовлюється цінністю для особистості, суспільства і держави. Характер суспільної небезпеки злочину визначається всіма ознаками об'єкта злочину, як обов'язковими, так і факультативними. Так, охоронювані і захищені кримінальним законом суспільні відносини як обов'язкова ознака об'єкта злочину завжди обумовлюють характер суспільної небезпеки злочинів. А такі факультативні ознаки, як предмет, додатковий об'єкт і потерпілий, впливають на характер суспільної небезпеки злочину, якщо вони є конструктивними ознаками його складу.

Від характеру суспільної небезпеки, а також *від цінності об'єкта* кримінально-правової охорони залежить ступінь суспільної небезпеки злочину в цілому. Саме цінністю об'єкта злочину, як об'єкта

посягання, оцінюється обсяг і значимість шкоди, заподіяної суспільним відносинам. Сама ж шкода, яку заподіяно суспільним відносинам конкретним злочиним, є кількісною категорією і відноситься до ступеня його суспільної небезпеки. Саме рівень такої шкоди є основою для встановлення виду і розміру санкції кримінально-правової норми.

Інші ознаки складу злочину для визначення характеру його суспільної небезпеки носять факультативний характер, так як вони проявляються в ньому не завжди.

При розгляді суспільних відносин в сфері охорони здоров'я населення як видового об'єкта наркозлочинів, які зазіхають на суспільні відносини, акцент робиться на те, що мова йде не про здоров'я окремого індивіда, а саме про здоров'я населення. Таким чином, суспільна небезпечність наркоманії та порушення правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів полягає в декількох критеріях, з огляду на її багатоаспектність: а) медичному (психологічному та фізичному); б) власне соціальному; в) юридичному.

Медичний аспект полягає в тому, що фактично наркоманія (вживання наркотиків психотропних речовин і прекурсорів) являється важким прогресивним захворюванням, яке не дозволяє людині повною мірою усвідомлювати та контролювати власні дії. Перші прийоми наркотиків і психотропів викликають ейфорізуючу, заспокійливу, снодійну, болезаспокійливу або збудливу дію, внаслідок чого виникає бажання отримати суб'єктивно приємно пережите почуття, яке викликається введенням цих речовин. Спочатку прийом викликає захисну реакцію, що пояснюється його токсичною дією. Однак при повторному вживанні наркотика захисна реакція поступово слабшає. З'являється не тільки психічна залежність від прийнятого отрути, але і фізична. Виникає так званий «синдром залежності» [30].

За визначенням, сформульованим Комітетом експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я, під синдромом залежності розуміється психічний і фізичний стан, який характеризується певними поведінковими реакціями, які завжди включають нагальну потребу в постійному або періодичному прийомі певної речовини для того, щоб уникнути неприємних симптомів, обумовлених припиненням прийому цих речовин [31, с. 141]. Психічна залежність характеризується станом, за якого лікарський засіб чи інша речовина викликає почуття ейфорії та піднесення, задоволення, тобто стан для підтримання якого особою потребує постійної нової порції речовини. Для задоволення зазначених потреб та уникнення фізичного та психічного дискомфорту, особа, яка страждає на синдром залежності постійно перебуває у матеріальній залежності. Це підштовхує таку особу до вчинення інших злочинів матеріального характеру (крадіжок, грабежів, розбоїв, шахрайства). На рівні із психологічною залежністю від наркотиків виділяють і фізичну залежність. Фізична залежність – це хворобливий стан, що виражений у синдром абстиненції (який є особливий для кожного із виду наркотиків). Такий стан виникає у зв'язку із припиненням вживання медичного препарату чи речовини.

Тобто, медичний фактор суспільної небезпечності наркоманії полягає у деструктивному впливі наркотичних засобів психотропних речовин і прекурсорів на індивіда (його фізичний та психологічний стан). Створюється загроза заподіяння шкоди здоров'ю не тільки певному індивідууму, а багатьом людям, нерідко – досить значному їх числу.

Вживання наркотичних засобів призводить до порушення всіх систем життєдіяльності людського організму (ендокринної, імунної, репродуктивної, систем кровообігу, дихання, та периферичної та ін.). Наркоманія викликає часткову і повну інвалідизацію і повну соціальну дезадаптацію. В процесі наркотизації відбувається спустошення психіки, зниження інтересів тощо. Поведінка характеризується депресивними формами реагування, страждає пам'ять (у наркозалежних розвивається органічна деменція – слабоумство).

Соціальний фактор небезпеки вживання наркотичних засобів психотропних речовин і прекурсорів полягає у достатньо високому рівні небезпеки зараження цих та інших осіб на різноманітні небезпечні хвороби (такі як: ВІЛ, СНІД, гепатити різних груп, тощо).

Крім цього, довготривале вживання наркотичних засобів психотропних речовин і прекурсорів може викликати біхевіоральний синдром (тобто, стійку зміну сприйняття, свідомості, пізнання, мотивації людини). Фактично індивід, що довготривало вживає наркотичні речовини нездатний до соціалізації (необхідно здійснювати довготривалу ресоціалізацію таких осіб).

Негативним чином незаконний наркообіг і його наслідки відображаються на медико-демографічних показниках. Наркоманію відносять до екзогенних факторів смертності, яка безпосередньо пов'язана з процесом депопуляції. Масова наркотизація населення негативно позначається на біометрії життєстійкості популяції людей в техногенному суспільстві. Наркозалежні проявляють пасивну фор-

му деструктивного поведінки і повільну форму адаптації, а своїм девіантною поведінкою збільшують показники смертності.

Одним із способів введення наркотичних засобів та психотропних речовин у незаконний обіг є їх *розкрадання*, караність якого передбачена КК України. Незважаючи на те, що ці злочини займають невелику кількість в структурі злочинності, пов'язаної з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин – вони становлять особливу суспільну небезпеку. Дані злочини посягають не тільки на безпеку здоров'я населення від немедичного споживання таких засобів і речовин, але і можуть бути пов'язані з зазіханням на власність при розкраданні їх із законного володіння, з посяганням на інтереси державної служби або служби в органах місцевого самоврядування або інтереси служби у комерційних або інших організаціях при заволодінні ними з використанням винним свого службового становища, а при насильницькому заволодінні цими предметами залежно від ступеня насильства – на життя чи здоров'я конкретної людини, її тілесну чи психічну недоторканність.

Щодо юридичного аспекту суспільної небезпечності вживання наркотичних засобів психотропних речовин і прекурсорів, то варто зазначити, що характерною ознакою зазначених соціальних груп є саме девіантна поведінка злочинного характеру (формується схильність до вчинення інших насильницьких (наприклад, навмисне зараження суспільно-небезпечними хворобами інших осіб) та корисливих злочинів (наприклад, крадіжок, грабежів, розбоїв, шахрайства)), яка є загрозою для інших індивідів та соціальних груп, порушує їх невід'ємне право на безпеку.

Безпека людини висувається на перше місце серед найбільш вагомих прав. Безпека людини – це об'єктивний стан і суб'єктивне відчуття фізичної, майнової, соціальної (матеріальної), психологічної і моральної захищеності людини, її прав і свобод [32, с. 57].

Тому відсутність реагування з боку держави на порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів кримінально-правовими засобами можуть мати серйозні наслідки, що виражаються в знеціненості аксіології зазначених суспільних відносин.

Висновки. Отже, порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів носить високий ступінь латентності. Це є приводом для того, щоб законодавець звернув увагу на якість формулювання диспозиції кримінально-правової норми, її понятійний апарат тощо. З огляду на багатоконпонентність проблеми та її соціальну поширеність (оскільки є масовою поведінкою певних малих соціальних груп та трансформує навіть соціальну структуру), можна робити висновки, що ефективна протидія такому негативному соціальному явищу як наркоманія та наркозлочинність можлива виключно за комплексного підходу. Комплексність підходу полягає у трьох аспектах: 1) створення ефективної системи нормативної бази у сфері регулювання обігу лікарських засобів до складу яких входять психотропні та наркотичні речовини, яка б з одного боку гарантувала б особам абсолютним чином право на отримання якісної медичної допомоги, з іншого захищала їх від негативного впливу таких речовин та соціальних груп, які вживають такі речовини (наркозалежних); 2) створення ефективної системи державного контролю, який покликаний не допустити незаконний обіг наркотичних засобів психотропних речовин і прекурсорів за відсутності медичного призначення та медичних показань; 3) криміналізації так званих наркозлочинів.

В цілому, політику України у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів можна охарактеризувати як рестриктивну, націлену на контроль за ними, протидію злочинності у цій сфері, забезпечення доступності для населення життєво необхідних ліків, в тому числі знеболювальних препаратів [11, с. 8]. Зазначені три критерії в повній мірі характеризують порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів як суспільно небезпечні, а загалом явище наркоманії як антисоціальне.

Список використаних джерел:

1. Коробеев А. И. Криминализация и пенализация деяний как основное содержание советской уголовноправовой политики. Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования. Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1988. 267 с.
2. Савінова Н. А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Київ : Вид-во ДКС, 2011. 281 с.
3. Пудовочкин Ю. Е. Учение об основах уголовного права: лекции. Москва : Юрлитинформ, 2012. 240 с.

4. Куц В. Поняття злочинності. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2016. №2. С. 34–39.
5. Кудрявцев В. Н. Право и социальная действительность. Проблемы социологии права. Вильнюс, 1970. №1. С. 9-12.
6. Кузнецов А. В. Научная основа и информационная база советской уголовной политики. Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования. Свердловск: Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1988. 294 с.
7. Карпец И. Каким быть уголовному законодательству? Соц. законность. 1987. № 6 С. 13-20.
8. Требін М. П., Воднік В. Д., Клімова Г. П. Соціологія : підручник. Харків : Право, 2010. 224 с.
9. Пащенко О. О. Соціальна обумовленість кримінально-правових норм: проблеми міждисциплінарних зв'язків. Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 жовт. 2014 р. Харків, 2014. С. 150–154.
10. Пащенко О. О. Обставини, що визначають соціальну обумовленість охоронних кримінально-правових норм (законів про кримінальну відповідальність). Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол. : В.Я. Тацій (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 210–213.
11. Прокоф'єва-Янчиленко Д. «Національний звіт за 2017 рік щодо наркотичної ситуації в Україні (за даними 2016 року). Поглиблений огляд наркоситуації в Україні». Київ, 2017. 176 с.
12. Гернет М. Н. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1974. 461
13. Габиани А. А. Кто такие наркоманы? Социологические исследования. 1992. № 2. С. 78–83
14. Габиани А. А. Наркотизм: вчера и сегодня. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1988. 76 с.
15. Бабаян Э. А., Гонопольский М. Х. Учебное пособие по наркологии. Москва: Медицина, 1981. 304 с.
16. Личко А. Е. Наркотизм (употребление наркотиков) и подростковая наркомания. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Санкт-Петербург: Медицина, 1977. С. 61–70.
17. Колесов Д. В. Эволюция психики и природа наркотизма. Москва: Педагогика, 1991. 312 с.
18. Колесов Д. В., Турцевич С. В. Наркотизм: сущность и профилактика. Москва: Знание, 1988. 48 с.
19. Аргунова Ю. Н., Габиани А. А. Правовые меры борьбы с наркотизмом. Москва: Юридическая литература, 1989. 63 с.
20. Козаченко А. В., Мирошниченко Н. А. Предмет наркотизма. Николаев–Одесса: Тетра, 1999. 64 с.
21. Краевский К. Проблема наркотизма в Польше и борьба с ним. Криминологические исследования в мире. Москва: Манускрипт, 1995. С. 61–71.
22. Панкин В. К. Организационные и тактические вопросы профилактики наркотизма: Методические рекомендации. Москва: ГУ УР МВД СССР, 1988. 55 с.
23. Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2001. 370 с.
24. Харабед К. В. Преступность и наркотизм. Москва: Юридическая литература, 1996. 44 с
25. Реджепов А. Эффективность уголовно-правовых норм ответственности за наркотизм. автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва: МГУ, 1983. 24 с.
26. Михлин В. М., Дюбин Е. А. Осторожно: белая смерть. Кишинёв: Штиица, 1989. 53 с.
27. Соболев В. А., Рущенко И. П. Молодёжь и наркотики (социология наркотизма). Харьков: Торсинг, 2000. 432 с.
28. Сердюк О. О. Соціологічне визначення категорії наркотизму та пов'язаних з нею понять. Український соціум. 2005. № 4. С. 46–51.
29. Шматов К. А. Уголовная ответственность за незаконные приобретение, хранение, перевозку, изготовление, переработку наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук. – Красноярск, 2007. 22 с.
30. Баярка С. В., Бондар В. С., Карпушин С. А. Фармацевтичні аспекти тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії і токсикоманії: Навчальний посібник для студентів денної та заочної (дистанційної) форми навчання (дисципліна за вибором студента). Харків, 2017. 210 с.
31. Романова Л.И. Наркотики: преступления и ответственность. Владивосток, 2000. 279 с.
32. Тихий В., Панов М.І. Право людини на безпеку (конституційно-правові аспекти). Вісник Конституційного Суду України. 2000. № 6. С. 57–61.